

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN III – VII. YÜZYILLARDAKİ TARİHİ COĞRAFYASINA İLİŞKİN ERKEN ORTAÇAĞ KAYNAKLARI

Süha Konuk*

Özet

III. yüzyıldan VII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden ve Anadolu tarihinin en büyük mücadelelerinden biri olan Bizans-Sâsâni çekişmeleri, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Suriye çöllerine kadar geniş bir sahada cereyan etmiştir. Fakat söz konusu mücadelelerin ana merkezi Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli toprakları ile her iki devlet için büyük önem arz eden Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Coğrafyanın mücadelenin seyrine tesiri ile mücadelenin coğrafya üzerindeki etkileri ayrı bir araştırma konusu iken biz bu çalışmamızda amacımız söz konusu mücadeleler süresince yörede inşa edilip adeta mantar gibi çoğalan kaleler, garnizonlar ve müstahkem şehirler hakkında bilgi veren erken dönem kaynakları tespit etmektir.

Anahtar kelimeler: *Güneydoğu Anadolu, Tarihi Coğrafya, Bizans, Sâsâni, Erken Ortaçağ.*

Abstract

Early Medieval Sources on Historical Geography of Southeast Anatolia in the 3rd-7th Centuries

The struggle of Byzantine-Sassanid Empires in Anatolia was occur a huge zone which from Caucassia to Syria desert. But main center of these wars was southeast Anatolia that lands watered by the Tigris and Euphrates rivers. The influence of geography on the course of the struggle is another subject matter. In this study we will identify that early medieval sources on the forts, garrisons and fortified cities in that region.

Keywords: *Southeast Anatolia, Historical Geography, Byzantine, Sasanian, Early Medieval Age.*

Coğrafya

Günümüzde *Güneydoğu Anadolu Bölgesi* olarak tanımladığımız coğrafya, geç antikite veya erken ortaçağ dönemlerinde *Mezopotamya*'nın kuzeyini teşkil ederdi. Greklerin “iki nehir arası” anlamına gelen bu Mezopotamya terimi ise, kaynaklarını Doğu Anadolu bölgesi dağlarından alan

* Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Erzincan, skonuk@erzincan.edu.tr

Fırat ile Dicle nehirlerinin suladığı iki büyük nehrin arasında kalan arazileri tanımlamaktaydı. İnsanlık tarihi boyunca bereketli toprakları sayesinde toplumların ilgisini çekmiş ve göç almış bu coğrafya, doğu-batı ve kuzey-güney istikametlerinin tam merkezinde yer alarak önemli bir geçiş güzergâhı olarak da kullanılmıştır. Hal böyle olunca bu kıymetli bölgede mücadele ve çekişme hiçbir zaman bitmemiştir.

Mezopotamya bölgesi büyük bir arazi olduğundan dolayı burada hâkimiyet kuran devletler tabî olarak bölgeyi bazı idari kısımlara ayırma ihtiyacı duymuştur. Roma imparatorluğu da 298 yılında İranlılar karşısında kesin bir üstünlük sağlayıp bölgeyi ele geçirdiğinde, hâkimiyeti altına aldığı kuzey Mezopotamya'yı bazı idari bölümlere ayırmıştır. Bu devirde *Osrhoene*, *Sophanene*, *Arzanene*, *Corduene*, *Rehimene*, *Moxoene*, *Zabdicene* ve *Adiabene* isimlerinde bölgeler karşımıza çıkmaktadır¹. Bu idari taksimat yapılırken hangi hususların göz önünde tutulduğunu kaynaklarımız aktarmasa da, bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısından çok, Sâsâni sınırı olan Dicle nehrinin esas alındığı kesindir. Dolayısıyla buradaki amaç öncelikle sınır güvenliğidir².

Bugün bölge üzerine çalışma yapan bizler ise Yukarı Mezopotamya'yı coğrafi olarak iki kısma ayırmaktayız. Bölgeye hayat veren nehirleri esas olarak *Yukarı Fırat Havzası* adını verdiğimiz ve ağırlıklı olarak Urfa havalisini içine alan bölge ile *Yukarı Dicle Havzası* olarak tanımladığımız Diyarbakır, Mardin, Batman ve yöredeki birkaç şehri daha kapsayan bölgelerdir³. Yukarı Dicle Havzası da kendi içinde iki ayrı coğrafi ünite barındırır. Bunlardan ilki, ortaçağın en önemli şehirlerinden Diyarbakır/Amida Silvan/Martyropolis ve Hasankeyf/Cephas'ı içinde barındıran çukurluk ve genelde düz arazisiyle dikkat çeken *Diyarbakır Havzası*'dır. İkincisi ise araştırmacıların Mardin-Midyat eşiği adını verdikleri, orta yükseklikte bir bölge olan ve batıda Karacadağ volkanik kütesinden doğuya Dicle nehrine kadar uzanan kısımdır ki içinde Mardin şehrini ve söz konusu yüzyıllarda önemli olan birkaç kaleyi içeren *Tur Abdin* bölgesidir⁴.

*Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, Erzincan, skonuk@erzincan.edu.tr

¹ Bkz. Peter the Patrician, fragment 13-14'den naklen Dignas ve Winter 2007, s.126; Ammianus Marcellinus, xxv, s.7.9.

² Heraklios devrinde (610-641) Anadolu'da uygulanmaya başlayan "Thema" sisteminde her ne kadar Anadolu içlerindeki coğrafi, ekonomik ve sosyo-kültürel farklılar göz önünde bulundurulmuşsa da, bu tarihte sınır boyunda uygulanan bu taksimatın önceliği güvenlik olmuştur. Bkz. Baynes 1952, s.380-381.

³ Bkz. Sözer 1969, s.3; ayrıca Bkz. Çevik 2002, s.15.

⁴ Bkz. Çevik 2007, s.105-140.

III.-VII. Yüzyıllar Arası Bölgedeki Siyasi Konjonktür

Anadolu'da Roma-İran mücadelesi, III. yüzyılda başlayan ve VII. yüzyılın ortalarında son bulan bir nevi savaşlar silsilesidir⁵. Bu mücadeleyi tarihi seyir içinde siyasi gelişmeleri temel almak kaydıyla üç kısma ayırabiliriz. Birinci dönem olarak III. yüzyılın başlarından İmparator Julian'ın (361-363) ölümüne kadar geçen periyodu nitelendirebiliriz. 224 yılında Sâsâni devleti kurulduğunda İranlıların, ataları Akamenidlerin mirası olduğuna inandıkları Anadolu'yu yeniden ele geçirme düşüncesinde oldukları bilinmektedir. Nitekim Sâsâni imparatoru Ardeşir (224-241), Romalılarla ilk temasında Dicle nehrinin sınır olmasını reddederek tüm Anadolu'nun idaresini eline almak istemiştir⁶.

İran coğrafyası siyasi bir değişime uğrayarak Part hâkimiyetinden Sâsâni hanedanlığına geçtiğinde, Romalılar henüz başkentlerini Konstantinopolis'e taşımamışlardı ve dolayısıyla devleti İtalya'daki kadim başkent Roma'dan yönetmeye devam etmekteydiler. Üstelik Roma'nın doğu sınırında ortaya çıkan bu yeni Sâsâni hanedanı, kendisinden öncekine nazaran daha sert ve saldırgan bir tutum içerisindeydi. Yinede Romalılar III. yüzyılın sonlarında Sâsâniler üzerinde askeri bakımdan üstünlük kurabilmiş, 298 yılında imzalanan anlaşma ile İranlılara bir süreliğine boyun eğdirmeyi başarmışlardı⁷. Bunun yanı sıra 314 yılında bölgede yaşayan Ermeni topluluklarının Hristiyanlığa geçişi ile birlikte Roma, sınır hattında ciddi bir müttefik kazanmıştı⁸. Fakat IV. yüzyıla gelindiğinde mücadelenin seyri değişmeye başlamıştır. 337 yılında imparator Büyük Konstantin'in (324-337) ölümünden sonra Bizanslılar Sâsâni topraklarına önemli bir sefer başlatmış, ancak bu seferi takip eden 20 yılda İranlılar büyük atılımlar yaparak doğuda tüm dengeleri değiştirmiş ve sınır şehirlerinde büyük baskı uygulamıştır. Romalılar ise bunun karşısında pek bir varlık gösteremedikleri gibi 363 yılında Sâsâni zaferiyle sonuçlanan bir anlaşmayı onaylamak zorunda kalmışlardır⁹. Böylece mücadelenin ilk safhası olarak nitelendirdiğimiz dönem, Sâsânilerin üstünlüğü ile sona ermiştir.

Bizans-Sâsâni ilişkilerinin ikinci safhası olarak zikredebileceğimiz dönem ise İmparator Julian'ın 363 yılında ölümünden V. yüzyılın sonuna kadardır ve bu dönemde savaşlar çok nadirdir. Nitekim 384 yılında Doğu Anadolu'da bulunan *Armenia* bölgesinin paylaşımı I. Theodosios (379-395) ile

⁵ Roma-İran mücadelesi hakkında geniş bir literatür mevcuttur ancak bunlar içinden başvuru eseri ve yol haritası mahiyetindeki çalışmalar için Bkz. Dodgeon ve Lieu 1991; Greatrex ve Lieu 2002; Dignas ve Winter 2007.

⁶ Whitby 1988, s.202-203.

⁷ 298 anlaşması hakkında Dignas ve Winter 2007, s.122-131.

⁸ Konu için Bkz. Baynes 1910, s.625-643.

⁹ Geniş bilgi için Bkz. Dodgeon ve Lieu 1991, s.145-182; ayrıca 363 Barışı hakkında Bkz. Greatrex ve Lieu 2002, s.1-12; Dignas ve Winter 2007, s.131-134.

III. Şapur (383-388) tarafından kabul edilmiş ve ciddi sorunlar diplomasi yoluyla ortadan kaldırılmıştı¹⁰. Bununla beraber geriye yalnızca iki sorun kalıyordu. Bunlardan ilki 421 yılında Sâsâni topraklarından kaçan Hıristiyanların Bizans'a sığınması ve bundan dolayı başlayan savaş¹¹, ikincisi ise 440 yılında Bizanslıların Balkanlarda Hunlarla, Afrika'da ise Vandallarla uğraşmasını fırsat bilen Sâsâni kralının doğuda bir takım tavizler istemesinden dolayı ortaya çıkan savaştır¹².

Çekişmelerin üçüncü ve son safhası ise VI. yüzyılda başlamış olup, bu yüzyıl aynı zamanda Bizans ile Sâsâni devletleri arasında da yeni bir dönem olmuştur. Zira V. yüzyılda sorunlar büyük oranda diplomasi ile hallolurken, bu yüzyılda diplomasi çare olmamış, üstüne üstük mücadele daha da kızışmıştır. Barış devam ederken her iki devlet de birbirine kuşkuyla bakmakta, nitekim bunun için sınır hattındaki kale ve şehirler güçlendirilmekte ve bölgeye askeri birlikler takviye edilmektedir. Tüm bu hazırlıklar şüphesiz yaklaşmakta olan ve ne zaman başlayacağı belli olmayan savaş içindir. Neticede savaşı başlatan kıvılcım Hazar geçitlerinden sürekli olarak akın eden ve hem Sâsâni topraklarını hem de Bizans hâkimiyetindeki bölgeleri yağmalayan Ak Hunlar oldu. Sâsâniler hem kendilerine hem de Bizanslılara zarar veren bu Hun akıncıları ile başa çıkmak için Bizans'tan maddi yardım talep etti. İmparator Anastasios (491-518) ise Sâsâni kralının şifahen yaptığı bu teklif üzerine yazılı bir anlaşma talep etmesi ile beraber başlayan sürtüşmelerden sonra 502 yılında Kral Kavad (488-531), Bizans topraklarına atılarak mücadelenin son ve en önemli safhasını başlatmış oldu¹³.

VI. yüzyıl başlarından ortalarına kadar mücadelede Sâsâni devleti baskın gelmişti. Hatta imparator Iustinianos (527-565) 532 yılında Sâsâniler ile şartları son derece ağır olan bir "Ebedi Barış" imzalamıştı¹⁴. İmparator Iustinianos'un asıl hedefi batı olduğu için doğuda şartları ne kadar kötü olursa olsun burada savaşız bir ortam onun düşüncesinde son derece makuldü. Iustinianos 565 yılında ölüp tahta yeğeni II. Iustinos (565-578) çıktığında artık devletin doğu politikası tamamen değişmişti. Zira Bizans devleti batıda sınırlarını genişletmiş fakat bu mali açıdan son derece külfetli olmuştu. Üstelik Bizans askerleri bu pahalı seferlerde batıda ilerlerken, doğuda devletin başlıca gelir kaynağı olan ana arazisi yani Anadolu, Sâsâniler tarafından talan edilmekteydi. Tam bu

¹⁰ Greatrex ve Lieu 2002, s.16-17.

¹¹ Greatrex ve Lieu 2002, s.38-43.

¹² Greatrex ve Lieu 2002, s.43-45.

¹³ Whitby 1988, s.206.

¹⁴ 532 yılı anlaşmasının ağır şartlarını devrin müellifi Procopius detaylıca aktarmaktadır. Bkz. Procopius, I. 22.1-8.

esnada vizyon sahibi, askeri erkana hakim ve savaş tecrübesi olan Maurikios (582-602) tahta çıktığında, artık Bizans'ın Sâsâni imparatorluğu karşısındaki mâkus kaderi de değiştiriyordu.

Hem askeri hem de siyasi olarak, Maurikios döneminden itibaren Bizans'ın üstünlüğü bariz şekilde görülmektedir. Her ne kadar Maurikios'un yine bir komutan tarafından darbe ile tahtından indirilmesiyle¹⁵ birlikte oluşan otorite boşluğunu fırsat bilen Sâsâniler kontrolü ele alsada, İmparator Heraklios devrinde (610-641) yeniden üstünlük sağlanmış¹⁶ ve doğu sınırları bu devirden itibaren sessizlik içinde Arap-İslam ordularını beklemeye koyulmuştur. Aşağı yukarı dört yüz yıl boyunca büyük bir hâkimiyet mücadelesine sahne olan yukarı Mezopotamya bölgesinde, devrin iki büyük süper gücü de birbirine karşı tam bir üstünlük sağlayamamış ve hiçbir zaman bölgenin tamamını kontrolüne alamamıştır. Neticede VII. yüzyılın ortalarında Arap fütuhata başladığında Sâsâni imparatorluğu bu genç ve diri İslam ordularının önünde duramayarak yıkılma sürecine girmiş, Bizans ise önce Sâsâniler'den daha sonra da İslam ordularından aldığı darbe ile yukarı Mezopotamya'da tutunamamıştır. Çok kısa bir sürede Müslümanların hâkimiyetine geçen bölgeden, VII. yüzyıldan itibaren Bizans bir daha geri dönmemesine çıkarılmıştır.

Kaynaklar ve Müellifleri

Çalışmamıza konu olan saha, söz konusu dönemlerde birden fazla toplumun birlikte yaşadığı bir coğrafya olduğundan dolayı günümüze ulaşan kaynaklarda da bu çeşitliliği görmekteyiz. Fakat söz gelimi III. yüzyılda Latince kaynaklar ağırlıktayken V. - VI. yüzyılda Latince etkisini kaybedip yerini Grekçe, Süryanice veya Ermenice kaynaklara bırakmıştır. Şüphesiz bölgeye hâkim olan siyasi aktörlerin yüzyıllar içinde değişime uğraması bu durumda en etkili faktördür.

İncelediğimiz bölgeye ilişkin kaynaklarımızı kronolojik sırayla ele alacağımızdan dolayı *Eusebius*'dan başlamamız gerekecek. 260-340 yılları arasında yaşayan Grek tarihçi, siyasetçi ve din adamı Eusebius, Filistin doğumludur. Havariler döneminden imparator Büyük Konstantinus döneminin sonuna kadar getirdiği "Kilise Tarihi" adlı eseri¹⁷, kendinden sonraki kilise tarihi yazarlara bir örnek teşkil etmiştir. Ayrıca "Konstantinus'un Hayatı" adlı

¹⁵ İmparator Phokas devri (602-610) Bizans-Sâsâni mücadelesi için Bkz. Greatrex ve Lieu 2002, s.182-187.

¹⁶ Bu dönem mücadeleler için Bkz. Greatrex ve Lieu 2002, s.189-228; Kaegi 2003; Baynes 1904, s.694-702.

¹⁷ Loeb serilerinden yayınlanan edisyon Eusebius 1926-1932.

eseri de¹⁸, bu imparatorun hayatını konu alan başlıca çalışma olmakla beraber, Paganizm'den Hıristiyanlığa geçiş dönemini son derece canlı biçimde aktarmaktadır. Grek hukukçu ve kilise tarihçisi *Socrates* ise, Eusebius'un Kilise Tarihi adlı eserini genişleterek 305 yılından 439 yılına kadar getirmiştir¹⁹, Bunların yanında bir yüzyıl sonra yaşayacak olan diğer müellif *Sozomen*, Eusebius'un bir diğer takipçisidir. Kendisine *Socrates*'in Kilise Tarihini temel alarak bir eser yazmış²⁰, fakat eseri *Socrates*'den farklı olarak, Armenia bölgesi ve Sâsâni imparatorluğu sınırları içinde yayılmakta olan Hıristiyanlık hakkında verdiği bilgilerle öne çıkmıştır²¹,

Bir diğer tarih yazarımız olan *Athanasius*, 296-373 yılları arasında yaşamış olup, İskenderiye patrikliği görevinde bulunmuş ve devrin Arianizm akımına şiddetli biçimde muhalefet etmiş bir kişidir. Yazmış olduğu eserde II. Konstantius devrinin doğu sınırındaki hadiselerine değinmiş, dolayısıyla buradaki şehirler ve kalelerin durumları hakkında ipuçları vermiştir. İlk olarak W. Bright'ın edisyonu ile 1881 yılında İngilizceye tercüme edilmiş, ardından üzerine çokça araştırma eser yayınlanmıştır²². Dönemin doğuya ilişkin bir başka müellifi ise aslen Grek olan *Libanius*'dur. Antiochia(Antakya)'da doğan ve 314-393 yılları arasında yaşayan Libanius, ateşli bir pagandır. Onun mektupları ve söylevleri Konstantius, Julian ve Jovian dönemlerine ilişkin zengin bilgiler ihtiva eder. Doğru sınırı hakkında verdiği detaylı bilgilerden dolayı araştırmacıları onun orduda görev aldığını düşünmektedirler²³. Eseri ilk olarak R. Förster tarafından 1909-27 yılları arasında neşredilmiştir²⁴.

Bölgeye ilişkin bu dönem için zikretmemiz gereken ilk Süryani müellif *Ephrem*'dir. 306-373 yılları arasında yaşayan adı geçen şair ve din âlimi, Nisibis (Nusaybin)'de doğmuş ve 363 yılı barış anlaşmasıyla burası Sâsânilere terk edilince Edessa'ya (Urfa) göçmüş, burada da hayattan elini eteğini çekmiş birisi olarak yaşamına devam etmiştir. Bölgenin yerlisi olmasından dolayı önem arz etmektedir ve yazdığı her iki eserde de şahit olduğu dönemin olaylarını kaleme almıştır. 1957 ile 1963 yılları arasında neşredilen eserinin Almanca tercümesi bulunmaktadır²⁵. IV. yüzyıl Latin müelliflerinden olan *Eutropius* ise imparator Julian'ın Sâsâni seferine iştirak etmiş, Roma tarihinin özeti

¹⁸ İngilizce tercümesi, Eusebius 1999. Bu eser bir yüksek lisans tezi olarak dilimize de kazandırılmıştır Bkz. Özçelik 2008.

¹⁹ Socrates 1893; İngilizce tercüme Zenos 1890.

²⁰ Bkz. Khazdan 1991, III, s.1932.

²¹ İngilizce tercüme Sozomen 1890.

²² Bright 1881; ayrıca bkz. Anatolios 2008; Barnes 2001.

²³ Dodgeon ve Lieu, ix.

²⁴ İngilizce tercümeleri için Norman 1987; Norman 2000.

²⁵ Bkz. Greatrex ve Lieu 2002, s.324.

hüviyetinde bir eser yazmıştır. 380 yılından önce yazıldığı tahmin edilen bu eser Romulus döneminden başlayıp Jovian döneminin sonu ile biter. Leipzig'de 1979 yılında orijinal dilinde neşredilmiştir ve Fransızca tercümesi mevcuttur²⁶.

Bizans-Sâsâni mücadelesinin erken dönem kaynaklarının arasında şüphesiz *Ammianus Marcellinus* büyük yer tutmaktadır. Grek asıllı olan Ammianus, Antiochia'da doğmuş, imparatorluğun doğu sınırında asker olarak görev yapmıştır. Dolayısıyla buradaki şehirleri, kaleleri ve güzergâhları son derece iyi bilmektedir. İmparator II. Konstantius ve Julian dönemindeki seferlere bilfiil iştirak ederek birçok kuşatmanın ve çatışmanın görgü tanığı olmuştur. Eserini Latince kaleme alan müellifin yazmış olduğu tarihin sadece 353-78 yılları arasını anlattığı kısımları günümüze ulaşabilmiştir. Orijinal metnin yanı sıra İngilizce tercümesi Loeb klasiklerince yayınlanmıştır²⁷. Çalıştığımız dönem için Ammianus Marcellinus'un önemi, IV. yüzyılda bölgedeki kale ve şehirleri çok detaylı anlatması açısından ileriki dönem kaynaklarıyla bir karşılaştırma yapıp iki devletin sınır hattında, şehirlerinde ve müstahkemlerinde zaman içinde ne gibi değişimlerin olduğunu gözlem imkânı sağlamıştır.

Devrin bir diğer önemli eseri bir imparatorun bizzat yazdığı tarihtir. 361-3 yılları arasında hüküm süren *imparator Julian*, kuzeni II. Konstantius'a methiye için kaleme aldığı eserde Sâsâniler ile yapılan savaşlara yer vermiştir. Bu eser ilk kez 1880 yılında Leiden'de neşredilmiş olup 1928 yılında ise İngilizce tercümesi yapılmıştır²⁸.

IV. yüzyılın sonlarında doğru gelindiğinde, bir diğer deyişle Roma-İran mücadelesinin kızışmaya başladığı dönemde bölgeye ilişkin kaynaklarımız da yavaş yavaş artmaktadır. Zira artık başkent Konstantinopolis'e taşınmış, devletin dikkati doğuya yönelmiştir. Ayrıca bu dönemden itibaren nadiren Ermeni müellifler karşımıza çıkmaya başlamışsa da, Romalı müelliflerin yanı sıra bilhassa Süryani yazarların eserlerinin artmakta olduğunu görmekteyiz. Bunun bölgedeki hareketlilikle doğru orantılı olduğu değerlendirilmesi bizce pek yanlış olmaz. V. yüzyılın Grek müelliflerinden biri olan *Theodoret* (ya da Theodoretus), 393-466 yılları arasında yaşamış devrinin önemli bir din bilginidir. Antakya'nın yerlisi olan Theodoret, Cyrrhus patrikliği yapmış, Nestorius ile İskenderiyeli Cyril arasındaki dönemin popüler kristolojik tartışmalarına müdahil olmuştur. Onun yazdığı *Kilise Tarihi* adlı eser, Eusebius'un devamı hüviyetinde olup 425 yılına kadar gelir²⁹. Bunun yanı sıra

²⁶ Bkz. Eutropius 1999.

²⁷ Bkz. Marcellinus 1940.

²⁸ Bkz. Gollancz 1928.

²⁹ Bkz. Theodoret of Cyrrhus 1998.

araştırmamıza konu olan bölgeyle alakalı bir diğer eseri Suriye ve Mezopotamya'daki keşişler ile ilgilidir³⁰.

V. yüzyıl Ermeni müellifi *Moses Khorenatsi*'nin yazdığı eser, bilhassa Ermeni tarihi için büyük öneme sahip olup, 439 yılına kadar gelen olayları kapsar. Bölgenin Ermeni bakış açısı ve perspektifi ile nasıl görüldüğü bakımından önem arz etmektedir. İlk kez 1913'de Tiflis'de neşredilmiş olup İngilizce tercümesi mevcuttur³¹. Yine bu dönemden bir başka Ermeni müellifi *Lazar* ise, Ermenilerin Tarihi adlı eserinde 451 yılında bölgedeki Ermenilerin Sâsânilere karşı isyanını konu almıştır. Bu eser de Moses Khorenatsi gibi ilk olarak 1904 yılında Tiflis'te neşredilmiş, daha sonra İngilizceye tercüme edilmiştir³². V. yüzyıla dair kaynaklarımızdan bir diğeri olan *Eustathius*, Suriye'nin Epiphania kentinde doğmuştur. Doğum tarihi bilinmese de öldüğü tarihinin 505 yılı olduğu kesindir. Tarihçi Eustathius, bir kronik yazardır ancak eserinin sadece birkaç fragmanı günümüze ulaşabilmiştir. Buna rağmen Eustathius'un eserinden aşağıda da bahsedeceğimiz VI. yüzyılın önemli müellifleri Evagrius ve Malalas'ın geniş alıntılar yapmış olduğunu bilmekteyiz³³. Yazdığı kronik antik devirlerde Truva'nın düşüşünden başlar ve 502-505 yılları arasında yapılan Bizans-Sâsâni savaşına kadar gelir.

V. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıla doğru geçişte bölgeye ilişkin elimizdeki kaynak çeşitliliği ve bolluğu bizim için büyük şanstır. Nitekim Güneydoğu Anadolu'da Bizans-Sâsâni çatışmalarının en yoğun yaşandığı ve 363 yılından beri sınırların değişikliğe uğradığı tek dönem bu dönemdir³⁴. Bu devirde Procopius, Agathias, Menander gibi Grek müelliflerin yanı sıra, bilhassa Süryani tarihçiliği zirve dönemlerinden birini yaşamış, Efesli İoannes, Mar Yeşua gibi müelliflerden çok verimli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda bölgeye ilişkin bilgiler veren eserlerden ilk olarak *Zachariah*'ı zikretmemiz gerekir. Literatürde "Midillili Zachariah" veya "Hatip Zachariah" olarak geçen ve 465 yılında doğan Zachariah'm, 536 yılından sonra öldüğü bilinmektedir. Yazdığı Kilise tarihi adlı Süryanice eseri ise ölümünden sonra, 569 yılında Amida'da derlenmiştir. Her ne kadar adı kilise tarihi olarak geçse de, dönemin seküler olaylarına geniş yer vermiştir ve bölge coğrafyasına ilişkin dönemin önemli kaynakları arasındadır³⁵. Devrin Grek müelliflerinden olan Malalas ise 490 yılında Antiochia'da doğmuş, muhtemelen 540'lı yıllarda

³⁰ Bu eserin Fransızca tercümesi mevcuttur. Canivet 1958.

³¹ İngilizce tercümesi Thomson 1978.

³² İngilizce tercümesi Thomson 1991.

³³ Greatrex ve Lieu 2002, xxiii.

³⁴ Söz konusu yüzyıl mücadeleleri için Bkz. Konuk 2012.

³⁵ Hamilton ve Brooks 1899. Yakın dönemde yeniden gözden geçirilip yayınlanmıştır: Greatrex 2011.

Konstantinopolis'e taşınmıştır. Yazdığı eser Bizans kronikleri arasında evrensel bir kronik olması açısından ayrı bir yerde durmaktadır ve Hz. Âdem'den 565 yılına kadar gelen dönemi içermektedir. Bizim açımızdan önemi ise Antakya ve Suriye çevresinden önemli detaylara değinmiştir. Dolayısıyla bilhassa Fırat havzasına dair önemli eserlerden biridir.

Bölgenin yerlisi olan bir başka Süryani müellif ise Mar Yeşua'dır. Edessa'lı bir rahip olan Yeşua'nın hangi tarihte doğup öldüğü bilinmemektedir. Fakat yazdığı vakayiname tarzındaki eseri 494 ve 507 yılları arasındaki dönemi kapsar. Eserin İngilizce tercümesinin yanı sıra 1958 yılında Türkçeye çevrilmiş metni mevcuttur³⁶. Mar Yeşua'nın bu çalışmasıyla, biz araştırmacılar bölgenin tarihi coğrafyasının yanı sıra kısmen sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik durumuna da vakıf olabilmekte ve bölgedeki şehirlerde yaşayan toplumların günlük yaşantılarına ait çok nadide bilgiler elde edebilmekteyiz³⁷. Dolayısıyla bölgeye ilişkin kaynaklar arasında bu özelliğiyle oldukça orijinal bir hal almıştır. Bununla da kalmayıp o dönemde Bizans ve Sâsâni ordusundaki ücretli askerler arasında bulunan Hunlar hakkında değeri ölçülemez bilgiler edinmekteyiz. Bu yönleri ile dönem kaynakları arasında hatırı sayılır ölçüde önemli ve kıymetli bir çalışmadır.

Yine bir Süryani olan Efesli Ioannes (ya da Yuhanna), VI. yüzyıl Süryani tarihçilerinden önemli bir isimdir. Dini kişiliği, tarihçiliğinden daha çok ön plandadır zira Konstantinopolis'de Iustinianos devrinde şehirdeki Monofizitlerin liderliğini yapmış, 558 yılında patrik olarak atanmıştır. İki önemli eseri mevcut olmakla beraber ilki "Doğu azizlerinin hayatı" adındaki Süryanice konuşan coğrafyada yaşayan 58 kişinin biyografisini içermektedir³⁸. Fakat bizi ilgilendiren eseri Kilise tarihi adını verdiği çalışmasıdır³⁹ ki tamamı günümüze ulaşamamakla beraber yalnızca 571-586 yılları arasını anlattığı kısım şu an elimizdedir. Monofizit perspektifle Bizans-Sâsâni mücadelesine bakan Ioannes, bölgeyi iyi tanıyan ve tıpkı Mar Yeşua gibi detaylı bilgiler veren bir müelliftir. Fakat eserlerine bakarak ikisini karşılaştıracak olursak Mar Yeşua daha "yerel" bir tarihçi iken Ioannes tüm bölgeye hâkim bir kişi olduğu izlenimini bırakır. Zira söz konusu devirde Bizans hâkimiyetinin dışında, yani Sâsâni sınırları dâhilinde kalan bölgeler hakkında da verdiği bilgilerden bu çıkarım yapılabilir.

Bu dönem kaynakları arasında ilginç bir tanesi vardır ki *Khuzistan Kroniği* veya *Guidi Kroniği* olarak literatüre geçmiştir. Yazarının ismi meçhul

³⁶ Türkçe tercüme Mar Yeşua 1958; İngilizce metin için Bkz. Trombley ve Watt 2001.

³⁷ Örnek olarak Bkz. Mar Yeşua 1958, s.15,24,26,27,32,45,54,55.

³⁸ İngilizce metin John of Ephesus 1923-24-25.

³⁹ İngilizce metin John of Ephesus 1860.

olduğu için yazıldığı yer veya neşreden kişinin ismi ile anılan eserin sahibi Nasturi bir papazdır. 660 yılı dolaylarında derlendiği bilinmektedir. Eserin önemi ise şüphesiz İran'da yazılmış olmasıdır⁴⁰. Bununla birlikte Sâsâni devletinin ve Nasturi bir kişinin perspektifinden bölgenin tablosunu çizen nadide bir eserdir. Her ne kadar siyasi ve politik olayları ağırlıklı olarak ele alsada, bölgeye ilişkin coğrafi bir takım bilgilere de rastlanabilmektedir.

VI. yüzyılda Süryanice yazılmış eserlere dönecek olursak birkaç anonim kronikten söz etmemiz gerekir. Bunlar *Erbil kroniği* ve *Edessa Kroniği*'dir. *Adiabene* bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan Erbil'de yazıldığı bilinen bu kroniğin güvenilirliği araştırmacılar tarafından kuşkuludur⁴¹. Türkçeye *Erbil Vakayinamesi* adıyla tercüme edilmiştir⁴². Yine de bölgenin yerli kaynaklarından olması açısından elimizin altında buldurmamız gerekir. Bahsettiğimiz bir diğer kronik olan Edessa kroniğinde ise müellif, bu şehirde ve çevresinde gerçekleşen önemli olayları kısa bir şekilde not etmiştir. Hacim olarak küçük bir eser olsa da, Urfa ve havalisi için devrin gözden kaçırılmaması gereken bir kroniğidir. Eserin neşri ve Almanca tercümesi basılmıştır⁴³. Bunun yanında İngilizcesi'de makale formatında yayınlanmıştır. Anonim kroniklerden bir diğer örnek ise müellifi Grek olan Paschale Kroniği'dir. Tıpkı Malalas gibi Bizans evrensel kroniklerinden biri olmakla beraber 630'lu yıllarda yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bizans Sâsâni mücadelesine Konstantinopolis perspektifinden bakan bu kaynak, İmparator Heraklius'un Sâsâniler üzerine bizzat yaptığı son seferi detaylıca aktarmıştır. Eserin 1832 Bonn neşrinin yanı sıra⁴⁴, daha sonra Mary Whitby ve M. Whitby tarafından eserin bir kısmı İngilizceye tercüme edilmiştir⁴⁵.

Bölgeye ilişkin dönem müelliflerinden bir başkası *Evagrius*, Suriye'nin Epiphania kentinin yerlisidir ve aşağıda değineceğimiz Epiphania'lı Ioannes'in kuzenidir. 536 yılında burada dünyaya gelen Evagrius'un uzmanlık alanı din bilimidir. Yazdığı *Kilise Tarihi* adlı eser, 431 yılında Nasturi çatışmalarının başladığı dönemden, İmparator Maurikios'un 12. yılına kadar gelir. Dini bir eserden çok neredeyse tamamıyla seküler olayları içermektedir. Bölgedeki şehir ve kaleleri sık sık zikreden Evagrius'un bu eserinin İngilizce tercümeleri mevcuttur⁴⁶.

⁴⁰ Orijinal dilinde neşri Guidi 1903a.

⁴¹ Bkz. Greatrex ve Lieu 2002, s.xxii. Eserin neşri için Bkz. Kawerau 1985.

⁴² Türkçe metin Seven 2002.

⁴³ Eserin neşri Guidi 1903b; Almanca tercümesi Hallier 1892.

⁴⁴ Bkz. Dindorf 1932.

⁴⁵ Mary ve M. Whitby 1989.

⁴⁶ Bkz. Walford 1846; Evagrius 1898; Yakın zamanda yapılan son tercüme Whitby 2000.

Dönem kaynakları içinde öyle bir müellif vardır ki, yazdığı tüm eserler hala daha birçok çalışmaya konu olmaktadır. Bizans tarihinin en çalkantılı ve olaylarla dolu bir evresinde, meşhur imparator Iustinianos'un çevresinde bulunmuş, ordu komutanı Belisarius'un ise özel sekreterliğini yapmış, bununla da kalmayıp bu iki önemli tarihi karakterin özel hayatlarına dahi yakından tanık olmuştur. Söz ettiğimiz kişi VI. yüzyılın ünlü tarihçisi Procopius'dan başkası değildir. Filistin'in Caesarea kentinde doğan ve Grek olan Procopius, erken yaşlarında Konsantinopolis'e gelmiş ve 527 yılında Bizans ordularının komutanı Belisarius'un özel sekreterliği görevine atanmıştır. Bu tarihten itibaren Belisarius'un tüm seferlerine katılan müellifimiz, örneğin 527 yılında Mezopotamya'da iken, 533 yılında Afrika'da, 536'da ise İtalya'da karşımıza çıkmaktadır. İmparator Iustinianos'un Bizans sarayında düşünüp uygulamaya koyduğu fikirleri Belisarius savaş meydanında tatbik ederken, Procopius'da olan biteni kaleme almıştır diyebiliriz. Yazdığı *Savaşlar Tarihi* adlı eserinin ilk iki kitabını "Pers Savaşları" dediği Sâsâniler ile yapılan mücadeleye ayırmıştır ve bölgeyle ilişkili olanı budur⁴⁷. Bu eserin ardından kaleme aldığı *Anecdota* (Gizli Tarih)⁴⁸ ise uzun süre Procopius'a ait olup olmadığı tartışılmıştır. Zira bu eseri Procopius gizlice kaleme almış ve imparator ile karısının yaşantısına, onların icraatlarına acımasızca saldırıda bulunmuştur. Onun bu tutumu sadece imparator ve karısı için değil, aynı zamanda uzun yıllar yanında görev yaptığı Belisarius ve karısı Antonina içinde geçerlidir. Oldukça kötü bir tablo çizen Procopius, bu şahsiyetlerin günlük yaşantılarındaki skandallarına yer vermektedir. Nitekim de doğal olarak bu eser imparator Iustinianos'un 565 yılında ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bahsi geçen kişilerin özel hayatlarına vurgu yapan bir eser olsa da, Belisarius'un doğu seferlerini kritik ederken çok fazla bölge, kale ve şehir ismi zikretmektedir. Dolayısıyla bölge kaynaklarımızın arasına bunu da dâhil etmemiz zaruridir. Son olarak da *Yapılar* adını verdiği eserine⁴⁹ değinecek olursak, Iustinianos döneminde imparatorluğun dört bir yanında inşa edilen veya onarılan resmi binaları, kaleleri ve şehirleri anlatan eserdir. Örneğin Sâsâni sınırında yer alan şehirlerin ve kalelerin fiziki özelliklerinin yanı sıra yol güzergâhlarını devrin kaynakları arasında yalnızca bu kaynaktan detaylı bir biçimde öğrenebilmekteyiz. Dolayısıyla bizim açımızdan tartışılmaz derecede kıymetli bir eserdir.

Procopius'un bıraktığı yerden devam eden bir diğer tarih yazarı Agathias'dır. 532-580 yılları arasında yaşamış Grek tarihçi, aynı zamanda hukukçu ve şairdir. Yazdığı tarihinde 552 ile 558 yılları arasındaki olayları

⁴⁷ Procopius 1914.

⁴⁸ Procopius 1935.

⁴⁹ Procopius 1940.

nakleden Agathias, yukarıda da zikrettiğimiz biçimde Procopius'un savaşlar tarihi adlı eserinde kaldığı yerden doğu sınırındaki olayları kaydetmeye devam etmiştir. Ancak Agathias'ı özel kılan faktör, eserine ilave olarak Sâsânilerin dinlerini incelediği bir bölüm ile Sâsâni tarihini ele aldığı bölümü eklemiş olmasıdır. Bu Sâsâni tarihini yazarken de İran devletinin resmi yıllıklarını bir şekilde edinip kendine kaynak olarak kullanmıştır⁵⁰.

VI. yüzyılın sonlarına doğru ilerlediğimizde bölgeye ilişkin müelliflerimiz arasında Konstantinopolisli bir tarihçi göze çarpmaktadır. Asıl işi tarihçilikten ziyade saray muhafızlığı olan Menander, neticede imparatorun huzuruna gelen elçilerle yapılan görüşmelere şahitlik eden ve devletin siyasi gündeminde olup bitenlere hâkim bir kimsedir. Sâsâni elçileri ile yapılan pazarlıklar, İran sarayına giden Bizans elçileri ve bu dönemde Bizans ile Türkler'in kurduğu temaslara dair son derece mühim kayıtlar tutmuştur. Tıpkı Agathias'ın Procopius'u takibi gibi Menander'de Agathias'ın kaldığı yerden eserini devam ettirmeyi tercih etmiş, 558 yılından 582 yılına kadar geçen olayları kaleme almıştır. Bu tarihlerde Sâsâni sınırındaki hareketliliğin ne denli fazla olduğu düşünüldüğünde eseri son derece kritik bir zaman aralığına ışık tutmaktadır. İngilizce tercümesi R. C. Blockley tarafından yapılmıştır⁵¹. Bu yüzyıl müelliflerinden önemli bir tanesi de *Peter Patrikios*'dur. 500 yılında doğup 565 yılında Konstantinopolis'te ölen diplomat ve yazar, Iustinianos devrinde imparatoriçe Theodora'nın dikkatini çekmiş, daha sonra da Iustinianos tarafından 539 yılında *magister officiorum*⁵² görevine getirilmiştir. Peter Patrikios, Sâsâni hükümdarı I. Hüsrev ile 561-562 yıllarında yapılan barış görüşmelerini kayıt altına almış ve eseri fragmanlar halinde günümüze ulaşarak Menander tarafından da alıntılanmıştır⁵³.

582-602 yılları arasında Konstantinopolis tahtında oturmuş, onun öncesinde imparator Tiberius döneminde (574-582) doğu orduları komutanlığı (*magister militum per Orientem*) yapmış ve askeri maharetlerini siyasi yetenekleriyle birleştirip Bizans tarihinin en saygın imparatorlarından biri olmuş olan Maurikios, savaş meydanındaki tecrübelerini aktaran bir eser yazmıştır fakat bu bir kronik ya da genel tarih kitabı değildir. Maurikios'un *Strategikon* adını verdiği, çalıştığımız dönem ve bölgeyle alakalı olduğu kadar batıdaki milletlere dair de çok çeşitli ve orijinal bilgiler içeren bu askeri taktik kitabı,

⁵⁰ Konu hakkında detaylı bir inceleme için Bkz. Cameron 1969-1970a, s.67-183. Eserin tamamının İngilizce tercümesi Cameron 1970b.

⁵¹ Blockley 1985.

⁵² I. Konstantin döneminde ortaya çıkmış bir saray görevlisi unvanıdır. Ancak VI. yüzyılda yönetim ve askeri açıdan da görevler verilmiştir. Bkz. Khazdan 1991, II, s.1267.

⁵³ Khazdan 1991, III, s.1641.

Bizans ordusunun savaş stratejilerini inceleyen bir nevi bilimsel eserdir ve yakın zamanda dilimize çevrilmiştir⁵⁴.

VI. yüzyıldan VII. yüzyıla doğru geçişimizde kaynak çeşitliliğimizin azaldığı göze çarpmaktadır. Zira VI. yüzyıl, Grek tarihçiliği ve Süryani tarihçiliği açısından bir zirve yüzyılı iken, VII. yüzyıla gelindiğinde birkaç müellifin yazdıkları dışında elimizde bölgeye ilişkin pek eser yoktur. Yine de bu birkaç müellifin verdiği hacimli çalışmalar, bizim bu yüzyıla ilişkin edindiğimiz bilgilerde herhangi bir karanlık nokta veyahut boşluk yaratmamıştır. Bunlardan ilk olarak zikredeceğimiz kişi Theopylact Simocatta'dır. Kendisi Mısır'da doğmuş Grek bir hatip olup, gençliğinde imparator Heraklius'un sarayına gelmiş ve burada görev almıştır. Yazdığı tarihi 582-602 yılları arasını kapsayan ve imparator Maurikios'un dönemini anlatan bir eserdir⁵⁵. Başlangıç tarihi bakımından Menander'in devamı niteliğinde olduğu da gözden kaçmamalıdır. Fakat eser bilhassa Maurikios'u anlatan bir çalışma olduğu için onun 582 yılından önceki ordu komutanlığı dönemini de ele alır. Theophylact'ın Maurikos döneminin canlı tanığı olmadığı kesindir. Dolayısıyla doğu sınırındaki olayları aktarırken kullandığı başlıca kaynakların Epiphania'lı Ioannes ve Menander'in eserleri olduğu bilinmektedir⁵⁶. VII. yüzyıla dair son müellifimiz ise bölgenin yerlilerinden olan Ermeni tarihçi *Sebeos*'dur. Kaleme aldığı eser 590 ile 655 yılları arasını kapsayan bir çalışmadır ve daha sonra yapılan bir ekle 661 yılına kadar gelir⁵⁷. Nitekim onun kendi eserine atfettiği konu başlığı kendi deyimiyle “yıkıcı ve perişan edici, aynı zamanda tanrı tarafından lanetlenmiş” Sâsâni kralı II. Hüsrev'dir. (590-628)⁵⁸ Patriklik görevinde bulunan Sebeos'un, Bizans ile Sâsâni imparatorluklarının son büyük mücadelesinin geçtiği 603-630 yılları arasındaki kritik bir dönemi ele alması, aynı zamanda bu döneme müteakip gelişen İslam fetihlerine de değinmesi onun eserini oldukça değerli kılar. Buna ek olarak kendisinin tüm bu yaşananları bir Ermeni perspektifinden ele almış olması da araştırmacılar için oldukça önemlidir.

Güneydoğu Anadolu bölgesine ilişkin III. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar geçen dönemde kaleme alınmış eserler ve müellifleri yukarıda bahsettiğimiz şekildedir. VII. yüzyılın ortalarında bölgede taşlar yerinden oynamış, Sâsâni imparatorluğu tarih sahnesinden çekilmiştir. Bizans imparatorluğu ise İslam

⁵⁴ Orijinal eser Dennis 1984; Türkçe metin Dennis 2011.

⁵⁵ Mary ve Michael Whitby 1986. Ayrıca Theophylact'ın eseri üzerine yapılmış önemli bir çalışma Whitby 1988.

⁵⁶ Whitby 1988, s.222

⁵⁷ Thomson 2000.

⁵⁸ Thomson 2000, xi.

ordularının önünde direniş gösteremeyerek Yukarı Mezopotamya'yı Müslümanlara teslim etmiştir. Bu dönemden itibaren Grek müelliflerin artık bölgeyle irtibatları kesilmiş, bölgenin yerlisi Süryani tarihçiler eserlerine devam etmişlerdir⁵⁹. Fakat bu dönemden itibaren belirgin olan husus, bölgedeki aktörlerin değişiminin tarih yazıcılığına yansımış olması ve bölgeyi tanımaya başlayan Müslüman müelliflerin de eserler vermeye başlamasıdır.

⁵⁹ Süryani tarihçiliği VIII. yüzyılda Edessalı Jacop (Brooks 1899) ve Tel-Mahreli Dionysius (Witakowski 1996) gibi müelliflerle devam etmiştir. Bunun dışında IX. yüzyılda ve XIII. yüzyılda yazılmış anonim kroniklerde mevcuttur. Fakat Süryani tarih yazıcılığının zirvesinin XI. yüzyılda önce Süryani Mihail, (Chabot 1899-1924) ardından XII. yüzyılda Barhebraeus ile olduğu araştırmacılarca kabul edilir. (Abu'l-Farac 1932; Türkçe tercüme 1999)

KAYNAKLAR

- Abu'l Farac 1932 Gregory bar Hebraeus *Abu'l Faraj, The Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, 2 vols. (ed. E. A. W. Budge), London 1932.
- Abu'l-Farac 1999 Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara.
- Anatolios 2008 Khale Anatolios, *Athanasius (The Early Church Fathers)*, Routledge Press.
- Barnes 2001 Timothy D. Barnes, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Harvard Universty Press.
- Baynes 1904 N. H. Baynes, "The First Campaign of Heraclius Against Persia", *The English Historical Review*, Vol 19, No: 76, s.694-702.
- Baynes 1910 N. H. Baynes, "Rome and Armenia in the Fourth Century", *The English Historical Review*, Vol. 25, No: 100, s. 625-643
- Baynes 1952 N. H. Baynes, "The Emperor Heraclius and the Military Theme System", *The English Historical Review*, Vol.67 No: 264, s.380-381.
- Blockley 1985 R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool.
- Bright 1881 W. Bright, *St. Athanesius's Historical Writings*, Oxford.
- Brooks 1899 E. W. Brooks, *The Chronological Canon of James of Edessa*, ZDMG 53.
- Cameron 1969-70a Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oak Papers*, Vol.23, s.67-183.
- Cameron 1970b Averil Cameron, *Agathias*, Oxford.
- Canivet 1958 P. Canivet, *Therapeutique des maladies helleniques*, 2 vols. Paris.
- Chabot 1899-1924 J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199)*, 4 vols. Paris.
- Çevik 2002 Adnan Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Çevik 2007 A. Çevik, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresinin (Tur Abdin) Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin*, C. I, İstanbul, s.105-140.
- Dennis 1984 George T. Dennis, *Strategikon*, Philadelphia.
- Dennis 2011 George T. Dennis, *Strategikon* (trc. Volkan Atmaca), İstanbul.
- Dignas ve Winter 2007 B. Dignas-E. Winter., *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge.

- Dindorf 1932 *Chronicon Paschale*, (ed. L. Dindorf), Bonn.
- Dodgeon ve Lieu 1991 M. Dodgeon – Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, London.
- Eusebius 1926 Eusebius, *Ecclesiastical History*, (ed. Kirsopp Lake, Loeb Classical Library), I, Harvard.
- Eusebius 1932 Eusebius, *Ecclesiastical History*, (ed. J L. Oulton, Loeb Classical Library) II, Harvard.
- Eusebius 1999 Eusebius, *Life of Constantine*, (ed. Averil Cameron-Stuart Hall), Oxford University Press.
- Eutropius 1999 Eutropius, *Breviarium*, Annales, ed. ve tercüme: J. Hellegouarc'h, Paris.
- Evagrius 1898 Evagrius, *Ecclesiastical History*, (ed. John Bidez, L. Parmentier), London.
- Gollancz 1928 Sir H. Gollancz, *Julian the Apostate: now translated for the first time from the Syriac original*, London.
- Greatrex 2011 G. Greatrex, *The Chronicle of Pseudo Zachariah Rhetor: Church and War in the Late Antiquity*, Liverpool 2011.
- Greatrex ve Lieu 2002 G. Greatrex-S. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and The Persian Wars*, I-II, London&New York.
- Guidi 1903a *Chronicon Anonymum*, (ed. I. Guidi), CSCO Scr. Syr. 1-2 Leipzig.
- Guidi 1903b *Chronicon Edessanicum*, (ed. I. Guidi), CSCO Scr. Syr. 1-2, Paris.
- Hallier 1892 *Untersuchungen über die Edessenische Chronik*, (ed. L. Hallier), Leipzig.
- Hamilton ve Brooks 1899 J. F. Hamilton, E. W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah Mytilene*, London.
- John of Ephesus 1860 John of Ephesus, *The Third Part of the Ecclesiastical History of John of Ephesus*, (ed. R. Payne Smith), Oxford.
- John of Ephesus 1923-24-25 John of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, ed. E. W. Brooks.
- Kaegi 2003 W. Emil Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press.
- Kawerau 1985 P. Kawerau, CSCO Scr. Syr. 199-200, Louvain.
- Khazdan 1991 Alexander Khazdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I-II-III, Oxford.

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin

- Konuk 2012 S. Konuk, *VI. Yüzyıl Bizans-Sâsâni Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, (Yayınlanmamış Y. L. Tezi) Muğla.
- Mar Yeşua 1958 Mar Yeşua, *Vakaayi 'name*, (trc. Mualla Yanmaz), İstanbul.
- Marcellinus 1940 Ammianus Marcellinus, *History* (ed. John C. Rolfe) I-II-III, Loeb Classical Library.
- Mşihâ Zha 2002 Mşihâ Zha, *Erbil Vakaynamesi*, (trc. Erol Seven), İstanbul.
- Norman 1987 A. F. Norman, *Selected Works*, 2 vols., Cambridge
- Norman 2000 A. F. Norman, *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius*, Liverpool University Press.
- Özçelik 2008 F. Özçelik, *Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı*, (Basılmamış Y.L. Tezi) Balıkesir.
- Procopius 1914 Procopius, *History of Wars*, (ed. H. B. Dewing), Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Procopius 1935 Procopius, *Anecdota*, (ed. H. B. Dewing), Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Procopius 1940 Procopius, *Buildings*, (ed. H. B. Dewing), Loeb Classical Library, Harvard University Press.
- Shepard 2008 *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, (ed. J. Shepard), Cambridge, s.130-156.
- Socrates 1890 Socrates, *Ecclesiastical History*, (trc. A. C. Zenos), New York.
- Socrates 1893 Socrates, *Ecclesiastical History*, (ed. R. Hussey, Oxford.
- Sozomen 1890 Sozomen, *The Ecclesiastical History of Sozomen*, (tr. C.D. Hartranft) New York.
- Sözer 1969 A. Necdet Sözer, *Diyarbakır Havzası*, Ankara.
- Theodoret of Cyrrhus
1998 Theodoret of Cyrrhus, *Historia Ecclesiastica*, (ed. L. Parmentier), Berlin.
- Thomson 1978 R. W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of Armenians*, Cambridge.
- Thomson 1991 R. W. Thomson, *The History of Lazar P'arpec'i*, Atlanta.
- Thomson 2000 R. W. Thomson, *Armenian History Attributed to Sebeos*, Liverpool.
- Trombley ve Watt
2001 Frank R. Trombley, J. W. Watt, *Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, Liverpool University Press.
- Walford 1846 Evagrius Scholasticus, *Ecclesiastical History (AD 431-594)*, (ed. E. Walford), London.

Süha Konuk

- Whitby 1986 Mary-Michael Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford.
- Whitby 1988 M. Whitby, *The Emperor Maurice And His Historian*, Oxford 1988.
- Whitby 1989 Mary-Michael Whitby, *Chronicon Pashale 284-628*, Liverpool.
- Whitby 2000 M. Whitby, *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, Liverpool.
- Witakowski 1996 W. Witakowski, *Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre, Chronicle, known also as the Chronicle of Zuqnin*, Liverpool.

Suat Konuk